

УДК 94(477):329.78"18/20"

[https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11\(39\)-1305-1312](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11(39)-1305-1312)

Кінд-Войтюк Наталія Василівна кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології, Волинський національний університет імені Лесі Українки, вул. Шопена, 24, м. Луцьк, 43024, тел.: (03322) 24-80-30, <https://orcid.org/0000-0002-7746-2807>

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ, КОМПОЗИТОР, ПЕДАГОГ, ГОЛОВА ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»: АНАТОЛЬ ВАХНЯНИН

Анотація. У статті досліджується життєвий шлях Анатолія Вахнянина (1841–1908), починаючи з юнацьких років у Галичині, де він формувався як патріот та культурний діяч, до його зрілості, став впливовим композитором і засновником громадських організацій. Розкрито громадсько-політичну, культурно-освітню роботу діяча.

А. Вахнянин – яскрава постать українського культурного і суспільного життя, який упродовж своєї діяльності об'єднував націю через музику, слово і громадську активність. Висвітлено його участь у створенні товариства «Просвіта», політичної організації «Народна рада», простежено його роботу на посаді директора Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Львові.

Стаття детально аналізує композиторську діяльність А. Вахнянина, зокрема його інтерес до фольклору та прагнення створювати музику, що відображає національні цінності та дух українського народу. У дослідженні розглядається вплив його композицій на формування національної музичної школи та підкреслюється важливість А. Вахнянина як засновника товариства "Боян" – першої української музично-хорової організації, що зіграла значну роль у розвитку української хорової культури. А. Вахнянин проявив себе також як засновник об'єднання українських студентів у Відні під назвою «Січ»; засновник співочого товариства «Торбан».

Важливою складовою статті є також висвітлення політичної та громадської діяльності А. Вахнянина, його участі в національно-визвольному русі, його внеску як редактора та публіциста, який просував ідеї національної єдності та культурного самовираження. Він був активним учасником "Просвіти" і працював над збереженням національних традицій та сприянням культурному розвитку українців.

Стаття акцентує увагу на його діяльності як культурного будівничого, що заклав основи для розвитку українського мистецтва та громадянського суспільства, зокрема завдяки підтримці молодих талантів і організації культурних заходів. А. Вахнянин розглядається як один із ключових діячів у формуванні української культурної ідентичності та національної самосвідомості.

Kind-Voytiuk Nataliya Vasylivna Candidate of Historical Sciences, Assistant professor of the Department of History of Ukraine and Archaeology, Lesya Ukrainka Volyn National University, St. Chopena, 24, Lutsk, 43024, tel.: (03322) 24-80-30, <https://orcid.org/0000-0002-7746-2807>

UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL ACTIVIST, COMPOSER, TEACHER, CHAIRMAN OF "PROSVITA" SOCIETY: ANATOLY VAKHNYANIN

Abstract. The article explores the life path of Anatol Vakhnyanyn (1841–1908), starting from his youth in Galicia, where he was formed as a patriot and cultural figure, to his maturity, when he became an influential composer and founder of public organizations. The socio-political, cultural and educational work of the figure is revealed.

A. Vakhnyanyn is a prominent figure in Ukrainian cultural and social life, who united the nation through music, words, and social activism. The article highlights his participation in the creation of the Prosvita society, the political organization Narodna Rada, and his work as director of the Lysenko Higher Music Institute in Lviv.

The article analyzes in detail Vakhnyanyn's compositional activity, in particular his interest in folklore and his desire to create music that reflects the national values and spirit of the Ukrainian people. The study examines the influence of his compositions on the formation of the national musical school and emphasizes the importance of Vakhnyanyn as the founder of the Boyan Society, the first Ukrainian musical and choral organization that played a significant role in the development of Ukrainian choral culture. A. Vakhnyanyn also proved himself as the founder of the association of Ukrainian students in Vienna called “Sich”; the founder of the singing society “Torban”.

An important component of the article is also the coverage of A. Vakhnyanyn's political and public activities, his participation in the national liberation movement, his contribution as an editor and publicist who promoted the ideas of national unity and cultural expression. He was an active participant in the Prosvita movement and worked to preserve national traditions and promote the cultural development of Ukrainians.

The article focuses on his activities as a cultural builder who laid the foundations for the development of Ukrainian art and civil society, in particular through the support of young talents and the organization of cultural events. A. Vakhnyanyn is seen as one of the key figures in the formation of Ukrainian cultural identity and national consciousness.

Keywords: A. K. Vakhnyanyn, Lviv theological Seminary, University of Vienna, the Society «Prosvita», Scientific society of T. Shevchenko, the political activities, Director of the Higher Institute of music N. Lysenko

Постановка проблеми. Анатоль Вахнянин – один з представників плеяди галицької інтелігенції, який у другій половині XIX – початку XX ст. в умовах Австро-Угорської монархії самовіддано працював на ниві усвідомлення українців як окремої нації. Науково-педагогічна, громадсько-політична та музична, культурна діяльність значною мірою сприяли не тільки формуванню культурно-освітнього рівня населення Галичини, а й тісного єднання всього українського народу. У студентські роки він започаткував діяльність студентських громадських структур «Громада» (Перемишль) і «Січ» (Відень), з якими вперше вшанував пам'ять Тараса Шевченка. У Львові разом з однодумцями А. Вахнянин створив культурно-просвітницьку організацію «Просвіта» і продовж 1868–1879 рр. очолював її роботу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціального дослідження просвітянського періоду А. Вахнянина не проводили. Тому певна інформація щодо цього міститься переважно в загальних біографічних дослідженнях стосовно цього діяча. Серед них потрібно назвати праці Т. Батенка [1] та Л. Белінської [2], у яких уміщено цікаві факти про роки шкільної й університетської освіти та участь останнього в просвітянській організації. Напрями культурно-просвітницької діяльності А. Вахнянина характеризуються в статтях Я. Горака [8–13] та В. Качкана [16–17]. Указану тему побіжно висвітлено в нарисі Л. Пархоменко [23].

Мета статті – розкриття біографії А. Вахнянина та його діяльності у становленні товариства «Просвіта».

Виклад основного матеріалу.

Постать Анатолія Вахнянина як митця-універсала і громадського діяча вирізняється винятковою багатогранністю та багатовекторністю своєї спрямованості, адже він є літератором, публіцистом, педагогом, редактором, композитором, диригентом. Анатолій Климентович Вахнянин народився 19 вересня 1841 р. в селі Сенява, неподалік від Перемишля. У 1847 р. Анатолій пішов до чотирикласної школи в Перемишлі, де навчання велося німецькою мовою. Він згадував, що «... школи стояли тоді під спостереженням латинських консисторій» [4].

У 1851–1859 рр. навчався в Перемишльській гімназії [23, 315]. Із 1859 до 1863 р. Анатолій Вахнянин опановував теологію у Львівській духовній семінарії, займався літературною й музичною діяльністю. На другому році навчання в семінарії почав видавати ілюстрований гумористичний часопис під псевдонімом «Клепайло». Як потім згадував, читачі «Клепайла» збирали мізерні гроші й передавали їх на придбання струн для оркестрового гуртка [12, 110–111]. У 1863 р. Анатолій організував гурток гімназистів «Громаду», який об'єднував співаків-учнів. Як згадує автор «Споминів», «у семінарії вперше залунала козацька пісня - Ой Січ, мати!, —Ой став пугач на могилі!» [4].

24 листопада 1863 р. А. Вахнянин одружився на І. Ванковичівні (1841–1873). Із 3 листопада 1865 р. до березня 1868 р. Анатолій Вахнянин вивчав

історію та географію у Віденському університеті. У 1867 р. організував студентське товариство «Січ». Із 1867 р. А. Вахнянин був редактором часопису «Правди», у якому опублікував у 1868–1869 рр. наукові статті: «Про кургани на Литві і западній Русі», «Катехизис, історія і землеописання».

Після закінчення університету в 1868 р. повернувся до Львова, де продовжив педагогічну діяльність в Академічній гімназії та долучився до створення «Просвіти» [22, 292].

Створення товариства «Просвіта» у Львові започаткувала українська академічна молодь. У березні 1868 р. студенти обрали комітет для укладання статуту. Остаточну підготовку статуту «Просвіти» здійснювали К. Сушкевич, А. Вахнянин і О. Борковський [5, 338]. Львівське намісництво відкинуло цей статут, але міністерство внутрішніх справ дозволило 2 вересня 1868 р. заснувати товариство «Просвіта» у Львові на основі запропонованого статуту [26]. 8 грудня того ж року відбулися перші загальні збори товариства. У них узяли участь 64 члени-засновники. Голова комітету засновників А. Вахнянин відкрив збори промовою, у якій пояснив програму товариства: «пізнання і просвіта народу». Першим головою «Просвіти» обрано А. Вахнянина (1868–1870 рр.). «Спомагати народну просвіту в напрямках моральним, матеріальним, політичним через видання практичних книжок, брошур і т. д. в тій мові, якою нарід говорить», – так визначив завдання діяльності товариства о. С. Качала [15].

Товариство сприяло культурному, освітньому та духовному розвитку українського народу. Воно засновувало школи, видавало та розповсюджувало поштою книжки, створювало бібліотеки й читальні, проводило виставки-ярмарки української книги [2; 12, 95]. На початку свого існування Товариство заснувало три фахові школи: «Господарську школу» у с. Миловання, «Жіночу школу домашнього господарства» у с. Угерці Винявські, «Торгівельну школу» у м. Львів. Першим друкованим виданням «Просвіти» тиражем у 2 тис. стала читанка «Зоря» (1868 р.) [19]. 26 травня 1870 р. відбувся другий загальний збір Товариства. Він визначив нові принципи роботи «Просвіти». За два роки засновано три нові філії «Просвіти», організовувано читальні, почали видавати друкований орган «Письмо з —Просвіти!», а з 1880 р. – народовську політичну газету «Діло» [18].

Одним із головних напрямів діяльності Товариства була видавнича справа. Друкували переважно історичну й економічно-господарську літературу, художні твори та книги релігійного спрямування [6]. Із 1868 до 1918 рр. «Просвіта» видала 348 популярних книжок. Серед них – 88 оповідань, 52 – історично-географічного змісту, 42 – економічно-господарського, 28 – на природничу та лікарську тематику, 22 – на юридичну, 31 – на релігійно-моральні теми, 3 – військову тощо.

Перші підручники «Просвіта» надрукувала для Львівської гімназії, що мала чотири класи з українською мовою викладання. Це були «Латинська граматика» Шульца в перекладі О. Партицького, «Фізика» – для IV класу,

«Природна історія» Полянського для I класу. Шкільні книжки товариство «Просвіта» видавало до 1876 р. У 1871 р. опубліковано два підручники, у 1872 р. – два, у 1873 р. – п'ять, у 1874 р. – три, у 1875 р. – три, у 1876 р. – два; разом – 17 тиражем 13 тис. примірників [7].

Крім видавничої справи, Товариство проводило багато різних заходів. Найпомітнішим серед них було відзначення роковин смерті Т. Шевченка, яке започаткували в 1860-х рр. студенти, а згодом члени «Просвіти» разом з іншими українськими організаціями Львова проводили його щорічно.

На початку своєї діяльності просвітянська організація головну увагу зосереджувала на організаційних проблемах, видавничій справі й підтримці українофільських традицій. Із часом сфера впливу Товариства розширювалася та визначалась етнополітичними інтересами народу. Поступово «Просвіта» набувала дедалі більшої ваги в суспільстві, насамперед у культурному житті українців краю, здобувала визнання й підтримку в Наддніпрянській Україні [25, 16–17].

Розвиваючись, Товариство відкриває окремі структурні підрозділи, які переважно були зосереджені у Львові. У 1869 р. створено бібліотеку й архів «Просвіти», які повинні стати в цих умовах власне національною книгозбірнею. При бібліотеці почала діяти читальня [27]. Поряд із бібліотекою та архівом «Просвіта» відкрила музей [24, 315], однак формування його фондів відбувалося дуже повільно й певної довершеності музей набув у 1880-х рр. Тут зберігалися колекції нумізматики, різні старовинні вироби: культові речі, музичні інструменти, етнографічні матеріали, а також портрети, картини тощо.

На початку ХХ ст. музей розформовано. Частину фондів Товариство передало Національному музею, частину – до музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка. У 1878–1879 рр. А. Вахнянин був редактором видання «Листи з Просвіти» [27; 10, 5-6], співредактором газети «Діло». У 1870 р. організував музично-хорове товариство «Торбан» [21].

У 1881 р. А. Вахнянин був одним зі співзасновників «Педагогічного товариства», основна мета якого – заснування, примноження кількості українських народних шкіл надання їм матеріальної допомоги.

А. Вахнянин брав участь у становленні Наукового товариства ім. Т. Шевченка. 11 травня 1893 р. на загальних зборах НТШ він став директором історико-філософської секції. Після обрання Вахнянина послом до парламенту в 1894 р. він склав повноваження директора секції.

Шлях А. Вахнянина до політичної кар'єри був нелегким. Першою його спробою в політиці стала участь у керівному відділі «Руської ради», що виникла 1870 р. У 1885 р. А. Вахнянин разом із Ю. Романчуком організував політичну організацію галицьких народовців «Народна рада» [16]. У 1890 р. разом з іншими лідерами «народовців» став ініціатором політики «нової ери». У 1894–1900 рр. обраний депутатом Віденського парламенту.

У 1891 р. А. Вахнянин був одним із засновників хорového товариства «Львівський Боян». Із часом осередки «Боянів» виникали в різних містах Галичини і постала потреба об'єднати їх однією організацією. У 1903 р. А. Вахнянин заснував Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка у Львові та став його першим директором [14; 11, 287]. Він був засновником і керівником «Союзу співочих і музичних товариств». А. Вахнянин – автор опери «Купало», музики до драми Т. Шевченка «Назар Стодоля», хорів, пісень, а також літературних творів «Три тополі», «Розповіді та гуморески» (1902), «Спогади про життя» (1908), шкільних підручників [8, 102–107; 16, 15–24].

Анатоль Вахнянин помер 11 лютого 1908 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі [22, 293].

Висновки. Анатоль Вахнянин (1841–1908) був важливою постаттю в українському культурно-громадському житті Галичини. Як композитор, педагог, публіцист та активний громадський діяч, він зробив великий внесок у розвиток української культури та національного самосвідомлення, зокрема як один із засновників і перший голова товариства "Просвіта".

У 1868 році А. Вахнянин разом з іншими українськими інтелектуалами заснував товариство "Просвіта" у Львові. Він активно займався організаційними питаннями товариства, залучав до діяльності відомих діячів та сприяв розвитку видавничої справи, щоб створити і розповсюджувати українську літературу для населення. Він також виступав за поширення ідей єдності українців та національного відродження. "Просвіта" під керівництвом А. Вахнянина стала одним з ключових чинників культурного і суспільного піднесення серед українців в Галичині та сприяла створенню умов для подальшого розвитку українського національного руху.

Література:

1. Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841–1908): біля джерел національного відродження. Львів: Кальварія, 1998.
2. Белінська Л., Кукурудза С. Анатоль Вахнянин — педагог-географ, композитор, громадський діяч, політик. *Вісник Львівського університету*. Серія географічна. 2019. Вип. 53. С. 13–23.
3. Білецький В. Мости в Україні. Донецьк : Укр. культуролог. центр, 2005.
4. Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша. Львів : Вид. К. Студинський, 1908.
5. Вахнянин Н. Споми́ни з життя. Львів : [б. в.], 1908.
6. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XIX ст.). Львів : Світ, 1996. 448 с.
7. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924. 180 с.
8. Галицько-руське письменство 1848–1865 р. р. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. Львів : НТШ, 1903. 146 с.
9. Горак Я. Анатоль Вахнянин і фольклор. *Народознавчі зошити*. Львів : Ін-т народознав. НАН України, 2000. № 1. С. 102–107.
10. Горак Я. Діяльність Анатолія Вахнянина у становленні українського театру в Галичині. *Теоретичні та практичні питання культурології*. Вип. 5. Мелітополь, 2001. С. 5–16.

11. Горак Я. Три листи Анатолія Вахнянина до невстановленого адресата. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. ССXXXII. Львів : НТШ, 1996. С. 286–293.
12. Горак Я. Микола Лисенко та Анатоль Вахнянин. *Дзвін*. 2000. № 11–12. С. 94–97.
13. Горак Я. Найвизначніший серед старшої генерації. *Дзвін*. 1998. № 2. С. 110–113.
14. Горак Я. Листування Івана Франка з Анатолем Вахнянином. *Науковий вісник музею Івана Франка у Львові*. Вип. 2. Львів : Каменяр, 2001. С. 274–280.
15. Гриневецький І. О. А. К. Вахнянин : нариси про життя та творчість К. : [б. в.], 1981.
16. Качала С. Погляди на справи русько-народні в началі года 1868. *Слово*. 1868. № 2.
17. Качкан В. Анатоль Вахнянин і його роль у розвитку культури Західної України. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 1–2. С. 15–24.
18. Качкан В. Хай святиться ім'я твоє : Українознавство та пресологія (XIX – перша пол. XX ст.). Львів : Фенікс, 1998. Кн. 3. С. 7–30.
19. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914). Львів: [б. в.], 1926.
20. Лозинський М. Сорок літ діяльності «Просвіти». Львів: [б. в.], 1908.
21. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної академії наук України. Відділ рукописів, ф. Наукове товариство ім. Шевченко, од. зб. 560.
22. Митці України : енцикл. довід. / упоряд. : М. Г. Лабінський. К. : Укр. енцикл., 1992. 848 с.
23. Народжені Україною. Меморіальний альманах : у 2-х т. К. : ЄВРОІМІДЖ, 2002.
24. Пархоменко Л. Вахнянин Анатоль. Українська музична енциклопедія. Т. 1. К. : Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. С. 315.
25. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта». Львів : [б. в.], 1932.
26. «Просвіта»: історія та сучасність. К. : Веселка, 1998.
27. Статут товариства «Просвіта». Львів, 1891. 18 с.
28. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Х. ; К. : [б. в.], 1931. Т. 1.

References:

1. Batenko, T. (1998). *Anatol' Vahnjanin (1841–1908): bilja dzherel nacional'nogo vidrodzhennja [natol Vahnjanin (1841–1908): near the sources of national revival]*. L'viv: Kal'varija [in Ukrainian].
2. Belins'ka, L., Kukurudza, S. (2019). Anatol' Vahnjanin — pedagog-geograf, kompozitor, gromads'kij dijach, politik [Anatol Vahnjanin is a pedagogogue-geographer, composer, public figure, and politician]. *Visnik L'vivs'kogo universitetu. Serija geografichna - Bulletin of Lviv University. The series is geographical*, 53, 13–23 [in Ukrainian].
3. Bilec'kij, V. (2005). *Mosti v Ukraïnu [Bridges to Ukraine]*. Donec'k : Ukr. kul'turolog. Centr [in Ukrainian].
4. Vahnjanin, A. (1908). *Listi do Pantelejmona Kulisha [Letters to Panteleimon Kulish]*. L'viv : Vid. K. Studins'kij [in Ukrainian].
5. Vahnjanin, N. (1908). *Spomini z zhittja [Memories from life]*. L'viv : [b. v.]. 8 [in Ukrainian].
6. Veriga, V. (1996). *Narisi z istorii Ukraïni (kinec' XVIII — pochatok XIX st.) [Essays on the history of Ukraine (end of XVIII — beginning of XIX centuries)]*. L'viv : Svit [in Ukrainian].
7. Voznjak, M. (1924). *Jak probudilosja ukraïns'ke narodne zhittja v Galichini za Avstriï [How the Ukrainian folk life woke up in Galicia under Austria]*. L'viv, [in Ukrainian].
8. *Galic'ko-rus'ke pis'menstvo 1848–1865 r. r. na tli togochasnih suspil'no-politichnih zmagan' galic'ko-rus'koï inteligencii [Galician-Russian literature of 1848–1865 against the background of the social and political struggles of the Galician-Russian intelligentsia]*. L'viv : NTSh [in Ukrainian].

9. Gorak, Ja. (2000). Anatol' Vahnjanin i fol'klor [Anatol Vahnyanin and folklore]. *Narodoznavchi zoshiti - Ethnological notebooks*, 1, 102–107 [in Ukrainian].
10. Gorak, Ja. (2001). Dijal'nist' Anatolja Vahnjanina u stanovlenni ukraïns'kogo teatru v Galichini [Activity of Anatoly Vahnyanin in the formation of Ukrainian theater in Galicia]. *Teoretichni ta praktichni pitannja kul'turologii - Theoretical and practical issues of cultural studies*, 5, 5–16 [in Ukrainian].
11. Gorak, Ja. (1996). Tri listi Anatolja Vahnjanina do nevstanovlenogo adresata [Three letters of Anatoly Vahnyanin to an unknown addressee]. *Zapiski Naukovogo tovaristva im. T. Shevchenka - Notes of the Scientific Society named after T. Shevchenko*, 286–293 [in Ukrainian].
12. Gorak, Ja. (2000). Mikola Lisenko ta Anatol' Vahnjanin []. *Dzvin - Bell*, 11–12, 94–97 [in Ukrainian].
13. Gorak, Ja. (1998). Najviznachnishij sered starshoi generacii [The most prominent among the older generation]. *Dzvin - Bell* 2, 110–113 [in Ukrainian].
14. Gorak, Ja. (2001). Listuvannja Ivana Franka z Anatolem Vahnjaninin [Correspondence of Ivan Franko with Anatoly Vahnyanin]. *Naukovij visnik muzeju Ivana Franka u L'vovi - Scientific Bulletin of the Ivan Franko Museum in Lviv*, 2, 274–280 [in Ukrainian].
15. Grineveckij, I. O. (1981). *A. K. Vahnjanin : narisi pro zhittja ta tvorchist' [A. K. Vahnyanin: essays on the life and work]*. K. : [b. v.] [in Ukrainian].
16. Kachala, S. (1868). Pogljadi na spravi rus'ko-narodni v nachali goda 1868 [Views on Russian-national affairs at the beginning of 1868]. *Slovo - Word*, 2 [in Ukrainian].
17. Kachkan, V. (2003). Anatol' Vahnjanin i jogo rol' u rozvitku kul'turi Zahidnoi Ukraïni [Anatol Vahnyanin and his role in the development of the culture of Western Ukraine]. *Narodna tvorchist' ta etnografija - Folk creativity and ethnography*, 1–2, 15–24 [in Ukrainian].
18. Kachkan, V. (1998). *Haj svjatat'sja im'ja tvoe : Ukraïnoznavstvo ta presologija (HIH – persha pol. HH st.) [May your name be sanctified: Ukrainian studies and pressology (XIX - first half of XX century)]*. L'viv : Feniks [in Ukrainian].
19. Levic'kij, K. (1926). *Istorija politichnoi dumki galic'kih ukraïnciv (1848–1914)* [History of political thought of Galician Ukrainians (1848–1914)]. L'viv: [b. v.] [in Ukrainian].
20. Lozins'kij, M. (1908). *Sorok lit dijat'nosti «Prosviti» [Forty years of "Prosvita" activity]*. L'viv: [b. v.] [in Ukrainian].
21. *L'vivs'ka naukova biblioteka im. V. Stefanika Nacional'noi akademii nauk Ukraïni. Viddil rukopisiv, f. Naukove tovaristvo im. Shevchenko [Lviv Scientific Library named after V. Stefanyk of the National Academy of Sciences of Ukraine. Department of manuscripts, f. Scientific Society named after Shevchenko]*. [in Ukrainian].
22. Labins'kij, M. G. (1992). *Mitci Ukraïni [Artists of Ukraine]*. K. : Ukr. Encikl. M. G. [in Ukrainian].
23. *Narodzheni Ukraïnoju. Memorial'nij al'manah [Born in Ukraine. Memorial almanac]*. (vol. 1-2). (vol. 1-2). K. : ЄVROIMIDZh [in Ukrainian].
24. Parhomenko, L. (2006). *Vahnjanin Anatol'. Ukraïns'ka muzichna enciklopedija [ahnyanin Anatol. Ukrainian musical encyclopedia]*. K. : In-t mistectvoznnav., fol'kloristiki ta etnologii im. M. T. Ril's'kogo NAN Ukraïni [in Ukrainian].
25. Pers'kij, S. (1932). *Populjarna istorija Tovaristva «Prosvita» [Popular history of the "Prosvita" Society]*. L'viv : [b. v.] [in Ukrainian].
26. *«Prosvita»: istorija ta suchasnist' [“Enlightenment”: history and modernity]*. K. : Veselka [in Ukrainian].
27. *Statut tovaristva «Prosvita» [Charter of "Prosvita" company]*. L'viv [in Ukrainian].
28. Studins'kij, K. (1931). *Galichina j Ukraïna v listuvanni 1862–1884 rr. [Galicia and Ukraine in the correspondence of 1862–1884]*. H. ; K. : [b. v.] [in Ukrainian].